

МЕХАНІЗМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Методологічні засади дослідження національної ідентифікації. В даному розділі передбачається на теоретичному та емпіричному рівнях з'ясувати механізми національної ідентифікації.

Національна ідентифікація – це процес формування самосвідомості такої історичної спільноти, якою є нація.

Ідентифікація на рівні особистості, групи або інституту має свої особливості. Однак, ідентифікаційний процес має також загальні риси не залежно від того, хто є його суб'єктом.

Закономірності ідентифікації як пізнавальної діяльності добре описує А.В. Худенко в роботі «Архетиктоника идентичности». Головними ознаками ідентифікації є її діалоговий характер, визначення суб'єктом свого простору та його меж.

Методологічні засади дослідження ми знаходимо в європейських соціологічних теоріях, а також в роботах представників української класичної соціології.

Такий підхід до пошуків методології, яка була б адекватною проблемі, що досліджується, зумовлений наступним. Українська соціологічна класика пропонує глибоке занурення в глибини національної культури.

Народні звичаї, мова, традиційні цінності, історія, – все це стало емпіричною базою для створення наукових теорій, в яких зафіксовані головні риси національної ментальності.

Аналіз творів українських вчених дозволяє зрозуміти не тільки механізми національної ідентифікації, але й методи її дослідження. Фактично, мова йде про виділення ними тих елементів соціальних систем, які й дозволяють зрозуміти сутність ідентифікації як водночас культурного, соціального та знаково-символічного феномену.

Буття нації може бути інтерпретовано в категорії «життєвого світу», де існують мовна комунікація, соціальні зв'язки, які регулюються традиційними нормами та цінностями.

Нація набуває культурний, соціальний та символічний «капітал», що дозволяє їй вступати в конкурентні відносини з іншими націями в соціальному полі.

Нація виглядає як колективна «самість», яка обумовлює рольову структуру, свідомість та поведінку її членів. В національній свідомості пробуджується те, що Мід називає «І» та «те», уявлення про себе та своє ставлення до соціального середовища.

Якщо повернутися до української соціологічної традиції, то в національних дослідженнях простежується процес формування національної ідентифікації як колективної самосвідомості, яка впливає на появу узагальнених форм ідентифікації на рівні національних ідеологій. Останні вже на теоретичному рівні обґрунтовують логіку ідентифікації за формулою «ми» та «вони». Як відомо, ідеологія стає одним з чинників виникнення політичних інститутів.

Вказані вище концепти української класичної соціології з'явилися завдяки впливам європейської соціологічної класики. Велику пізнавальну функцію виконали ідеї Лебона (психологія мас), Тьонніса (спільнота та суспільство), Гумпловича та Самнера (етноцентризм), Маркса (співвідношення класів та націй, держава як диктатура групи, яка перемогла).

Найбільшу вагу серед європейських впливів на українську класику мала неокантіанська традиція. Як це буде показано нижче, в наративах національних мислителів домінує інтерес до духовних цінностей, до ідеографії як методу дослідження національної самобутності.

В якості наукової методології слід також використовувати етносоціологію, яка почала формуватися у 30-ті роки минулого століття у Німеччині та США. У колишньому СРСР етносоціологія виділилась у самостійну галузь соціологічного знання.

Зараз етносоціологія досліджує поліетнічний характер українського суспільства, взаємовідносини між титульною нацією та національними меншинами.

Найбільш актуальною проблемою в контексті даної теми є питання про еволюцію етно- та націогенезісу в умовах ХХІ століття, характерною ознакою якого став процес глобалізації.

З цього приводу в теоріях класичних та сучасних ми знаходимо ідеї стосовно національної диференціації та інтеграції, спираючись на які на теоретичному та емпіричному рівнях важно простежити цю динаміку.

Розглянуті нами теоретичні положення дозволяють сформулювати дослідницькі завдання та гіпотези для конкретно-соціологічних досліджень.

Емпіричні дослідження, загальнонаціональні та регіональні, показують динаміку національно-ідентифікаційного процесу.

1. Націологія. Теоретичні моделі національної ідентифікації.

Національна ідентифікація сьогодні в значній мірі досліджується на рівні емпіричної соціології. Однак цього недостатньо для розуміння сутності даного процесу. Національне питання кожного разу набуває особливої актуальності в певних історичних умовах. В ХХ й в ХХІ століттях в Україні повторюється ситуація, яку Європа пережила ще в 18-му та 19-му століттях. Утворення національних держав завжди супроводжувалось ідеологічним та науково-теоретичним обґрунтуванням. Політичні ідеології та соціолого-філософські теорії уявляли собою науково-теоретичне оформлення глибинних народних традицій, цінностей, які часто були «замішані» на релігійних віруваннях.

Звернення до української класичної соціологічної спадщини допомагає краще зрозуміти механізм зародження національної ідентифікації, або національної самосвідомості. Цей процес проходив як на рівні масової повсякденної свідомості, так й на вищих щаблях суспільної свідомості, на теоретичному та ідеологічному рівнях.

Методологія і методи дослідження нації були запропоновані Ольгердом Бочковським в роботі «Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового досліду нації»¹⁰.

Характеризуючи процес націогенеза, О. Бочковський спирається на категорії солідарності, спілки і спільноти як на методологічний

інструментарій. Це не тільки наближує його до соціології Ф. Тьонніса і Е. Дюркгейма, а й зайвий раз підтверджує причетність дослідника до соціологічної науки (а не до історії чи етнографії).

Сам автор визначає свій напрямок як «спеціальну соціологічну дисципліну».

Націогенез – це зростання солідарності в межах етносу, який є джерелом нації, але не є нацією з причин внутрішньої диференціації. Якщо в основі виникнення етносу знаходяться географічні чинники (спільна територія, природні особливості), то до національної солідарності народ спрямовують закони господарської діяльності.

Націоутворюючими факторами є воля до утворення держави, розум, завдяки якому з'являються «спілки» (вони приходять на зміну «спільнотам»).

Розуміння нації як такої форми солідарності, де перш за все зникають класові протиріччя, характерне для багатьох дослідників. Ідея безбуржуазності українців присутня в роботах В. Винниченка, С. Єфремова, Т. Зіньківського, С. Рудницького.

Співвідношення нації і держави є головною проблемою української націології.

На методологічній основі «формальної» соціології Ф. Тьонніса, С. Дністрянський пропонує розуміти націю і державу як два різних види соціального зв'язку. Елементами нації є територія як місце народження людини і культура як особлива прикмета нації. Елементами держави є історична територія (обмежена історичним кордоном), заради охорони якої вона й виникає, а також діяльність по узгодженню суперечливих групових норм, по охороні найважливіших норм за допомогою права і примусу.

Близьким до цих поглядів був й В. Старосольський. Він наділяв націю головною рисою – самосвідомістю.

Його точка зору полягає в тому, що національна ідентифікація – це пізнання і самопізнання індивідом і групою своєї культурної специфіки.

В націології було дві групи вчених, які намагались ідентифікувати

націю: ті, що вивчали процес групоутворення (групової солідарності), знаходячись осторонь, займаючи позицію спостерігача й ті, що висвітлювали процес розвитку національної групи зацікавлено, бо самі вважали себе її частиною, її елітою. І в першому, і в другому випадку має місце раціональна форма ідентифікації. Перший вид ідентифікації уявляє собою спробу визначення соціальних груп, формулювання загальних законів їх утворення (Гумплович, Самнер, Смолл, Вундт, Лацарус). О.І. Бочковський в роботі «Вступ до націології» не розподіляє дослідників нації таким чином, але в його характеристиці вчених, представники тих націй, що боролись за національне визволення, виглядали не стільки як дослідники сцієнтиського напрямку, скільки як ідеологи, носії національної ідеї. Це Мазіні в Італії, Міцкевич у Польщі, Ренан і Містраль у Франції, Костомаров, Антонович, Драгоманов в Україні.

Аналіз ідей представників цього напрямку націології дозволяє вирішити дві проблеми. По-перше, визначити методологічні засади дослідження етно-національних угруповань, бо кожний вчений спирається на певні філософські принципи в підході до пізнання нації; по-друге, простежити раціональні форми національної ідентифікації, бо кожний вчений як представник своєї національної групи намагався свідомо підкреслити її особливості (психічні, культурні, історичні).

Українські мислителі XIX століття зробили багато для того, щоб пізнавальними засобами визначити українську націю, заявити про її специфічне буття в межах Російської держави, тобто ідентифікувати її як «самість».

В рефлексії діячів «Кирило-Мефодіївського братства», а також в уявленнях продовжувачів їх справи українська нація постає як духовна монада. Головні прояви духовності, що притаманні українському народові, існують у вигляді сталих психологічних рис національного характеру, естетики, фольклору, мови, традицій, звичаїв, народної філософії, релігії. Всі ці прояви поєднуються спільною для них категорією «цінність». Слід зауважити, що національна ідентифікація починається з визначення

духовних цінностей народу. Діячі української культури намагались ідентифікувати свою націю через зіставлення її цінностей з цінностями інших національних груп. Звичайно, можна трактувати твір Костомарова «Дві руські народності» як прояв русофобії, але ж можлива й інша його інтерпретація. Протиставляючи риси характерів росіян й українців, Костомаров намагається позначити психолого-культурні межі українства. Спосіб самоідентифікації через визначення сталих рис національного характеру не сприймався всіма вченими однаково. Так, Драгоманов неодноразово виступав проти консервації та романтизації цінностей «мужицької» культури.

В цих двох підходах (Костомарова та Драгоманова) до теоретичних початків визначення нації міститься методологічний принцип її вивчення. В уявленні Куліша та Костомарова нація може існувати лише в статиці, лише в її чистому вигляді, М. Драгоманов бачить націю в динаміці. Для нього культурні впливи, культурна взаємодія є необхідними умовами розвитку українського народу, історія якого повинна стати часткою загальноєвропейського процесу.

Суттєвою рисою нації є її мова. Проблема мови в ідентифікації української нації посідає важливе місце, навіть більш значиме, ніж у визначенні титульної нації колишньої російської імперії.

Ідентифікаційний процес, пов'язаний з мовою, стане зрозумілим, якщо брати його в історичному контексті. Валуєвський указ 1863 року і Ємський акт Олександра II в 1876 р. мали покласти край існуванню мови як культурного фактора українства. Пізнаючи духовність своєї нації Драгоманов спеціально звертається до мови народу як прояву його свідомості, символічної системи народної творчості, скарбниці історичної пам'яті.

Ідентифікуючи націю, українські вчені поряд з духовно-культурними її ознаками зупиняються на політичних. Так, В. Лилинський, полемізуючи, зауважує в праці «Листи до братів-хліборобів»: «Нація для нас – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетарії», і не

мова, віра, плем'я»

Політичний аспект національної ідентифікації як і культурно-психологічний часто має вигляд порівняння, бо, лише порівнюючи, можна визначити свою власну сутність.

Звичайно, що першим об'єктом подібного зрівняння стають найближчі за культурно-антропологічними ознаками групи (українці й росіяни). Політичний ракурс потребує розширення меж зіставлення. Національна українська інтелігенція звертає свої погляди до європейських народів. Це стосується Драгоманова, Липинського, Грушевського та інших.

Політичне визначення нації пов'язане з моделями державоустрою. В цих моделях порівняльність здійснюється вже не тільки між етнічними групами, а й між такими структурними елементами суспільства як особа, національна група, інститут держави. Такий підхід дає змогу визначити місце нації в політичній системі суспільства, або зрозуміти функції цієї групи. Умовно даний погляд можна назвати функціональною ідентифікацією нації, на відміну від ознакової, пов'язаної з визначенням головних культурно-психологічних ознак нації.

Таким чином, національна ідентифікація є груповим визначенням, яке здійснюється представниками нації на рівні побутової свідомості й на рівні наукової теорії, як рядовою людиною, так й інтелектуалами. Останні розуміють під ідентифікацією пізнання історії, культури, психології народу, його самобутності в порівняльному аспекті. Це пізнання в своєму концентрованому вигляді утворює ядро національної ідеї.

Ідея – традиційна категорія філософії, яка ототожнюється з узагальненням, поняттям, абсолютом, самостійним буттям по відношенню до матеріальних речей, з їх сутністю.

Метою науки є пізнання об'єктивної ідеї через пізнання тих феноменів, які виступають формами її втілення.

Національна ідея, як її розуміли національні мислителі, уособлює суттєві, відносно сталі риси, що притаманні певному етнічному угрупованню.

Перш за все, це його цінності об'єктивовані в традиціях, звичаях, фольклорі, пам'ятках матеріальної та духовної культури, в глибинах народної моралі.

Національна ідея є водночас мета пізнання, в процесі якого філософ, соціолог, політолог, історик намагаються відкрити закономірності розвитку даної нації, зумовлені її духовними потенціями.

Передумови для наукового пізнання національної ідеї (або духу, духовності) формуються під впливом гуманітарного знання, а також того особливого культурного контексту, в якому перебуває вчений, його власних пристрастей, інтересів тощо.

Особливості визначення (ідентифікації) українства добре простежуються в творчості М. Драгоманова. Він належить до тієї когорти вчених, які здійснювали процес національного пізнання, знаходячись не осторонь, а заглибившись в народне духовне середовище.

Соціологічність М. Драгоманова полягає в тому, що він в пошуках ідентичності українців звертається до історичних чинників, які зумовили особливі риси українського національного характеру. Серед таких історичних умов – залежний стан українського народу.

«Українству у нас одводилась така доля, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була слабша од російської, то українство у нас було підрядним»¹¹ зауважує М. Драгоманов.

І ще: «Сам розвиток української національної свідомості був обумовлений низкою історичних чинників, а не просто повнотою чи неповнотою, досконалістю чи ущербністю етнічної, національної «душі» тих чи інших діячів, суспільних сил»¹².

Позиція Драгоманова відрізняється від підходів інших дослідників національної духовності або ідентичності. Гердеровсько-Гегелівська культурологія, чи психологія народів Вундта надавали етнічній групі психологічні характеристики, що вважались довічними. Наприклад, М. Бердяєв відкриває «тайники» російської душі: «Религиозная формация русской души выработала некоторые устойчивые свойства: догматизм,

аскетизм... устремленность к трансцендентному...»¹³.

Полемізуючи з подібними думками в українській літературі, Драгоманов стверджує: «Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без переміни національних духів. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ... політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробуту й просвіті нашого народу, а вкупі з ним й його національності...»¹⁴.

Специфіка культурологічного напрямку в українській соціології стає особливо виразною, якщо її порівняти з російською.

Сучасний дослідник творчості М. Драгоманова Л.О. Гаєвська звертає увагу на різницю, яка існує між розумінням сутності людини в російській і українській культурній традиції: «Так, якщо в естетику російської революційної демократії антропологізм ввійшов переважно в його позитивістсько-матеріалістичній інтерпретації, то українська культурософія складалась під впливом його гердерівсько-гегелівської слав'янофільської версії. Якщо російська демократична думка апелює до права вродженої рівності матеріально-біологічних потреб людини, незалежно від її походження, то українські демократи відстоюють рівність прав на духовну самореалізацію людей і нації... В естетиці російської демократії культура підпорядкована політиці... Культурософія української демократії розчиняє політику в культурі...»¹⁵.

Демократизм Драгоманова сконцентрований в його формулі: «особа – нація». Він добре усвідомлює діалектичний зв'язок між ними, вважаючи, що показником розвинутої нації є становище кожного окремого індивіда в межах національної держави.

Російській тріаді «самодержавіє – православіє – народність» Драгоманов протиставляє свою: «свобода – братство – справедливість», в якій примат мають індивідуалістичні цінності.

Російська демократична традиція спирається на абстрактний ідеал людини. Для Драгоманова людина – це, перш за все, реальний індивід. Так,

у статті «Что такое украинофильство» він підкреслює: «...чтобы развивать индивидуумы и нации до идеала человека, мы должны отправляться от существующих индивидуальных и национальных признаков, иначе воспитание обращается в втискивание живых людей в форму пустого идеала»¹⁶.

Суттєвою рисою концепції Драгоманова є проблема мови. Тема мови з'явилась ланкою, що поєднала дві інші теми: особи та духовності. У світлі ономасіологічно-функціонального підходу до мови її носії виступають не як виконавці абстрактно-абсолютної семантики мови, а як активні суб'єкти пізнання, спілкування, наділені індивідуальним і соціальним досвідом, засобом оцінювання свого оточення, своєї історії.

Мова – це засіб прояву народної свідомості, народного духу. З мовою пов'язана й проблема національної інтелігенції. У Драгоманова ця проблема виглядає як роздуми про обезкровлювання нації за рахунок русифікації цієї частини українського народу.

Виходячи з цих положень, мова у визначенні нації Драгомановим, посідає одне з провідних місць.

Увагою, яку приділяє Драгоманов мові, можна пояснити і його великий інтерес до фольклору.

Він аналізує народну творчість як справжнє духовне середовище, де зосереджена, зберігається й формується національна культура.

Народ для Драгоманова є суб'єктом історичного пізнання. В російській соціальній традиції суб'єктом такого пізнання стає сам філософ, інтелігент, мислитель. «Для того, чтобы проникнуть в эту гайну «исторического», – писал Бердяев, – я должен, прежде всего, постигнуть это историческое и историю как до глубины *мое*, как до глубины *мою* историю, ... *мою* судьбу»¹⁷.

Інтелігенція у Бердяєва і народ у Драгоманова виносять моральний вирок історії та її діячам.

В цьому зіставленні простежується спорідненість та протилежність двох підходів до розуміння національної духовності або національної ідеї.

Їх спорідненість зумовлена загальною духовною атмосферою, станом європейської науки, єдиним культурним простором Росії.

Їх протилежність народжена історичними умовами життя двох народів: українського і російського; індивідуальним світоглядом, системою цінностей, інтересів, намірів двох визначних мислителів (Драгоманова і Бердяєва), що користуючись спільними категоріями, ідеями, але різними пізнавальними засобами, намагались передати невловиму суть національної ідеї.

Лінія Драгоманова в українській соціології може бути позначена такими рисами:

- історичний релятивізм;
- етичний ідеалізм;
- політичний і правовий лібералізм та індивідуалізм;
- соціальний «атомізм» в розумінні нації;
- нація визначається скоріше як етнос, а не як держава.

Нація – це духовне, культурне утворення, яке можна пізнавати через пізнання продуктів її творчої діяльності.

Дагоманов, Липинський і Донцов утворюють певний діапазон національної свідомості, або національно-ідентифікаційне поле.

Для В. Липинського держава є серцевиною нації, яка надає їй політичної форми¹⁸.

Джерелом держави, тобто організації, яка моральною і правовою силою скріплює націю в соціальну, а не в природну єдність, стає аристократія, правляча еліта нації. Національна держава – нова форма соціального зв'язку, завдяки чому етногенез перетворюється на націогенез.

В. Липинський не використовує термін «громадянське суспільство», але в нього держава не зливається з нацією. Застосовуючи соціологічні категорії світової класики, можна стверджувати, що нація залишається на рівні спільноти, тоді як держава уявляє «суспільство». Нація, громадяни – це «громадянське суспільство» і воно протилежне державі.

Така відносна автономія держави і нації обумовлює різні форми їх

зв'язку, різні типи державного управління, чи різні моделі національної держави.

Класократичний тип держави – представницька влада, але обмежена монархією як, скажемо, в Англії (або в умовах президентської республіки – *Е.Г.*).

Демократичне правління Липинський не схвалює, тому що воно, за його думкою, хаотичне і повністю передано представницькій владі (парламентська республіка – *Е.Г.*).

Привабливість класократичної форми правління Липинський пояснює тим, що «держави при класократії існують для нації, а не нації для держави»¹.

На відміну від охлократії класократичне правління не має жорстокого державного централізму. Класократія пов'язана з правлінням «персонально на місцях... Вона завжди творить держави децентралістичні, з гармонійною рівновагою між провінціями й столицею, між селами й городами»¹⁹.

Класократична держава передбачає збереження територіальної ознаки нації. Це особливо значимо для українців, як селянської нації, яка утворювалась навколо землі. «Територіальна, краєва свідомість, а не свідомість племінно-культурно-віросповідно-національна, лягла в основу всіх держав»²⁰.

Цікаво, що інший дослідник українського етносу, А. Міцюк, вивчаючи процес переселення українців, доводив, що втрачаючи свою географічну територію, українська еміграція втрачає й культурні традиції (див.12).

В. Липинський накреслив образ нації, що нагадує сучасне громадянство в Європі або США, де людина, незалежно від етнічної приналежності ідентифікує себе з країною, яка надала їй громадянство й захищає її громадянські права.

Завдяки структурній неоднорідності нація (громадяни) не утворює гомогенної маси, а має диференційований склад.

Організації, які репрезентують інтереси різних верств нації, утворюють «громадянське суспільство», яке й виступає посередником між державою і нацією. В сучасній політичній термінології мова йде про

політичні партії й громадські об'єднання. За допомогою останніх через виборчу систему й формується апарат класичної держави.

Д. Донцов утворює протилежний М. Драгоманову полюс того пізнавального простору, який ми назвали національною ідентифікацією.

Соціологія Донцова – продукт європейської кризи позитивістської парадигми, яка позначилась кризою раціоналізму та сцієнтизму, розквітом інтуїтивізму й ірраціоналізму.

В свідомості Донцова наукова соціальна теорія постає як нова міфологія, призначенням якої є бути ідеологією, або засобом «обробки» мас.

Масова психологія – це підсвідомі інстинкти, з якими легко може справитись авторитет сили.

В концепції Д. Донцова відчуваються впливи Ніцше, неофрейдизму, марксизму.

Ціннісну доктрину неокантіанства Донцов застосовує до пізнання нації. Не культурна (духовна) сутність нації є головною цінністю, а сама нація в його теорії перетворюється в самоцінність.

Нація не розділяється на окремих індивідів (Драгоманов) або на страти (Липинський). Нація – це тотальність, ідеал, ціль. Її збереження, відтворення – ось головна мета й держави, й кожної особистості.

Люди об'єднуються в націю «почуттям роду». Стосунки між різними націями і народами будуються на диктатурі більш сильної нації по відношенню до слабкої.

Національна ідея – це етична й релігійна сила, носіями якої стають національні герої, здатні особистим прикладом й самопожертвою зберегти національну єдність. Тоді як маса прагне до рівності, її лідери турбуються про збереження в суспільстві функцій, структури, організації. Вони повинні долати партикулярні, егоїстичні інтереси населення.

Таким чином, нація утворюється культурною елітою.

В роботі «Історія розвитку української державної ідеї» Д. Донцов²¹ зображує чинники націогенезу українців: «Чи українська державна ідея є можлива до реалізування? Умови існування якоїсь держави полягають як у

зовнішній природі (величина території, її кордони, плодючість ґрунту, багатства, розташування комунікаційних шляхів і т. ін.), так і в самому народі (його чисельності, спільній мові, історії, культурі, державності, інстинкти)... Україна вичерпує майже всі передумови для державного існування, оскільки ці умови лежать в самій країні. А що до передумов,... що лежать в самому народі, то українці представляються кожному неупередженому спостерігачу народом, який має власну мову, спільне почуття єдності й могутній потяг до індивідуалізації; народом, якому лише брутальне насильство надало вигляд російського краю»²².

Тему національного індивідуалізму продовжує С. Єфремов. Розуміння своєї національної індивідуальності приходить до народів, – вважав С. Єфремов, – з такою ж закономірністю, як розуміння особистої індивідуальності.

Національне визволення – це етап в поступі людства до волі. «Сам розвиток великого капіталістичного господарства допомагає тому, що поневолені нації доходять до свідомості свого національного «я», а звідси – до національного відродження»²³.

С. Єфремов показує суперечності, які існували в підходах до проблеми самовизначення нації. «Серед кругів європейської інтелігенції слово «національний» було синонімом до слів «шовіністичний» і «реакційний», а саму національність вважали за гальмо до вселюдського поступу та братання всіх людей»²⁴.

Таким чином, пізнання нації здійснювалось в межах загальнолюдських цінностей і цінностей національних.

Тема національної ідентифікації на науково-теоретичному рівні в наш дні набуває нової актуальності. Сучасність демонструє конкурентну ситуацію. Більшість дослідників обговорюють наслідки глобалізації, вбачаючи тенденцію ліквідації локальних, національних, традиційних рис в економіці, культурі, політиці.

Але соціологічні дослідження, спостереження «життєвого світу», повсякденності свідчать про збереження феномену, який Бурд'є називає

«габітус». Тому українська класична соціологічна спадщина дозволяє краще зрозуміти історичну долю українського суспільства, а також значення процесу національної ідентифікації в його глобальному та локальному вимірах.

Подальші дослідження національної ідентифікації дозволяють простежити різні форми існування цього феномену. Так, наприклад, повсякденна колективна свідомість набуває форми ідеології, перетворюється в логічно побудовану теорію націоналізму.

2. Націоналізм як суспільно-політичний феномен. Масштаби соціальних перетворень, що відбуваються в Україні, змінюють структури відносин, формують нові суб'єкти власності і політичної діяльності, трансформують базові цінності улаштування життя і мотивації поведінки, змінюють уклад життя і мислення, старі традиції.

Соціальна сфера сучасної України є максимально динамічною системою, і саме цей динамізм розвитку держави підтримується націоналістичними проявами населення.

Націоналістичні прояви завжди були присутні в українському соціумі. Проблема націоналізму як соціального феномену є саме тією проблемою, яка безпосередньо відноситься до предметного поля соціології. Саме з позиції соціологічного підходу вона поки що не одержала достатньо глибокої теоретично-методологічної та методичної розробки. Інтереси етнопонаціональних спільнот і їхня діяльність визначаються та забезпечуються націоналізмом, який тлумачиться у широкому й вузькому розумінні.

У широкому розумінні націоналізм – це світогляд і доктрина, притаманні будь-якій нації. Найкраще їх сформулював Е. Сміт:

- 1) людство природно поділяється на нації;
- 2) кожна нація має самобутній характер;
- 3) джерелом політичної влади є нація;
- 4) задля свободи та самоздійснення люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- 5) нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах;

- 6) відданість нації, державі перевищує інші відданості;
- 7) найважливішою умовою всесвітньої свободи та гармонії є зміцнення національної держави;
- 8) усі люди мають національність так само, як вони мають ніс і двоє очей;
- 9) люди бажають жити з представниками своєї нації і їм не подобається, якщо ними править хтось інший.

У вузькому розумінні націоналізм – це певний світогляд, ідеологія та політика, притаманні конкретній нації і спрямовані на забезпечення кращих умов для її розвитку й самореалізації. Націоналізмів у вузькому розумінні стільки, скільки у світі націй, тобто понад 800. Кожен із них має як загальні, так і специфічні риси. Різноманітність націоналізмів обумовлена численністю націй та особливостями їхнього розвитку.

Націоналізм є породженням індустріальної революції, модернізації та раннього лібералізму. Дещо пізніше його взяли на озброєння, зробили своєю складовою спочатку консерватизм, а у ХХ столітті – комунізм і фашизм. Принагідно відмітимо, що комунізм перетворив націоналізм у псевдоінтернаціоналізм та великодержавний шовінізм, а фашизм – у расизм та націонал-соціалізм (інтегративний націоналізм).

Націоналістичний відтінок мають практично усі, без винятку, державні гімни великих і не дуже великих країн. Американці гордо співають: «Америка понад усе» («Америка превыше всего») і т.д. Ідеологія, структурним елементом якої є націоналізм, призначена для теоретичного обґрунтування практичної боротьби народів за самобутнє існування, національне самоствердження. Повернемося до вже названого Е.Д. Сміта, який стверджував, що «Націоналізм означає пробудження нації та її членів до свого справжнього «колективного «Я», так що вони коритимуться тільки «внутрішньому голосові очищеної спільноти»²⁵. Він є способом життєдіяльності народу на основі єдності трьох складових: 1) колективної саморефлексії (національної самосвідомості); 2) колективної волі

(національних прагнень); 3) колективної дії (практики національного самоствердження).

У такій якості націоналізм постає поліморфним і поліфункціональним феноменом, може виявлятися як соціальне явище, певний соціокультурний та політичний рухи, прояви свідомості та масової психології. Його можна вимірювати в різних площинах. Але в центрі своїх дій він ставить інтереси нації.

Європейські нації пройшли шлях утвердження своєї ідентичності у 18 – 19 ст.; українці торують цей шлях наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., у період інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глибоких викликів та імперативів. Щоб самоутвердитися, вижити, компасом на цьому шляху має бути тільки національне самоусвідомлення. Самостійна, вільна особа, як визначив Дж. Спенсер, її громадянськість, державницький дух, всебічний моральний розвиток та інше, можливі лише у національно-культурному середовищі, за межами насильства, зневаги, асиміляції.

Утвердження національної свідомості є захисною реакцією соціуму на руйнівні процеси в суспільно-політичному житті.

Націоналістична ідеологія є ідейним центром, який узагальнює усі прояви національної активності, прагне максимально активізувати їх і спрямувати в одне річище загальнонаціональних інтересів. У сферу націоналістичної ідеології потрапляють усі зрізи суспільного життя, що складають єдиний, цілісний національний організм. За ідеальних обставин націоналізм рекомендує самодостатність ресурсів і чистоту способу життя відповідно до свого прагнення до незалежності й автентичності. Націоналізм діє ще й на соціальному рівні, вимагаючи мобілізації народу, рівності усіх людей перед законом, як громадян, та їхньої участі у громадському житті задля національного добра²⁶. Розглядаючи націю як родину з великої літери, він прагне прородити дух національної солідарності й братерства серед членів нації, отже – проповідує соціальну єдність кожної нації. Але на найширшому рівні його слід розглядати як форму історичної культури і громадянського виховання²⁷.

Націоналізм серед українства мав захисні механізми, які дозволили Україні на протязі трьох століть зберегти себе і не дали розчинитися в загальноросійському морі.

Значною мірою він втілює в собі динамічний принцип, що стає основою надій, почуттів і дій. Він є засобом об'єднання та активізації людей для досягнення спільної мети. Початковий етап його, як правило, пов'язаний з поширенням ідеології серед тих верств населення, які шукають нових засобів соціальної адаптації, а далі він стає сентиментом і явищем завдяки зусиллям держави, еліти, або певних суспільних груп, зацікавлених у цьому. Еволюція націоналізму багато в чому залежить від наявності еліти та верстви інтелектуалів, а також від взаємодії випадковості й закономірності, надзвичайно складного комплексу суспільних чинників.

Соціальна, точніше – соціально-психологічна, база націоналізму формується внаслідок суспільно-політичних, моральних, економічних зрушень при переході до якісно нового ступеню розвитку суспільства.

Соціологічний аналіз проблеми націоналізму потребує застосування такого показника, як поведінкові стратегії в ситуаціях міжетнічної, міжнаціональної взаємодії. Г. Кон вважає²⁸, що для людини з націоналістичним світосприйняттям можуть бути характерні такі варіанти:

- стратегія, що спрямована на запобігання контактів з представниками інших національностей, на створення мононаціонального середовища, тобто ізоляціонізм;

- стратегія дискримінації – настанова на забезпечення домінування своєї етнічної групи в головних сферах життєдіяльності суспільства, на обмеження ролі, прав та можливостей або всіх інших, або окремих етнічних груп. Згідно з опитуваннями “Левада-Центру” близько 65% росіян підтримують гасло – “Росія – для росіян”²⁹;

- стратегія, спрямована на витиснення груп, що сприймаються як ворожі, з соціальних, професійних тощо ніш, які вони займають, з місць їхнього постійного проживання аж до фізичного знищення, тобто етноциду

(народознищення). За 10 місяців 2007 року в Росії вчинено понад 430 націоналістичних нападів, загинуло 53 особи³⁰.

Важливо ураховувати, що усі ці стратегії можуть існувати як у формі вербальної підтримки тієї чи іншої з них, так і реалізовуватися особистістю в повсякденному житті, або шляхом участі у відповідних масових акціях.

Щодо методології дослідження феномену націоналізму як специфічної системи поглядів та почуттів особистості, які концентруються навколо ідеї нації як найвищої цінності, ми доходимо висновку, що навіть на теоретичному рівні не можна визначити універсальну модель націоналіста. Критерії та емпіричні показники, за допомогою яких фіксуються суттєві його риси, можуть не відповідати їхньому співвідношенню, яке уявляється закономірним та логічним при теоретичній конструкції. Можна визначити лише полярні типи: поміркованого націоналіста – з одного боку, та радикального – з іншого. Між ними може знаходитися ряд змішаних типів, які можна виявити та описати, лише спираючись на результати масштабних соціологічних досліджень.

В Україні виділяють чотири різних види націоналізму, що набули політичної форми: український, російський, русинський і кримськотатарський. Вони якісно відрізняються один від одного своєю формою, історичними традиціями, умовами існування в громадсько-політичному житті, претензіями і своїм конфліктогенним потенціалом.

Прибічники українського націоналізму спрямовують в нове русло політику держави в соціальній, міжнародній, економічній сферах. Національне відродження України спирається на чітко означені принципи етнопатриотичної політики, яка розробляє механізми узгодження національно-специфічних інтересів українців, етносів та регіонів у стратегії розвитку всієї України. Український націоналізм є ідеологічною базою цілого ряду політичних і громадських організацій.

Російський націоналізм, як ортодоксальна ідеологічна доктрина в тій формі, в якій він існує в Росії, не притаманний жодній більш-менш впливовій українській партії. Він є своєрідною опозицією українському націоналізму у

вигляді пострадянського інтернаціоналізму політичних сил лівого спрямування. Проявляється у вимогах надання російській мові офіційного статусу як державної, виступах проти вступу до НАТО, ЄС та інше. Згідно досліджень Центру Разумкова у 2006 році в Україні з Радянським Союзом себе ідентифікували 3 % опитаних; з Росією – 2 %; з Європою – 1 %.

Русинський націоналізм є штучним, псевдонаціоналістичним. Русинська спільнота ніколи не мала власних ознак державності. В українській суспільній думці існує негативне ставлення до намагань політичного та ідеологічного русинства.

Найбільш конфліктогенним в Україні є кримсько-татарський націоналізм. Суть його полягає в площині історичного плану, перерозподілі матеріальних, фінансових, земельних ресурсів для забезпечення переселення та улаштування депортованого народу та ін. Цей тип націоналізму є загрозою виникнення міжнаціонального конфлікту в Криму.

Автор теорії «Конфлікту цивілізацій» С. Хангтінгтон відмітив парадоксальне зростання націоналізму на тлі глобалізації. Сам націоналізм – як ідеологія і практика розбудови держави-нації – внутрішньо суперечливий через те, що тісно пов'язаний із поняттям соціальної рівності. Тобто, розбудова держави-нації неминуче спричиняє класове пакування верхів – еліти, проте, водночас, націоналізм мусить заперечувати класовий розподіл усередині нації в ім'я національної єдності. Він є ідеологічно вагомим й часом небезпечнішим, ніж просте почуття національної приналежності. В його основі лежить ідея нації як верховного авторитету, що заміщує собою усі інші можливі джерела й гаранті вищих цінностей, включаючи церкву, верховну владу, закон, свободу та права людини.

Націоналістичні настрої в суспільстві виникають коли зачеплено та зневажено його національну гордість. Це є вибухова суміш з двох сильних почуттів: біль від невилікованих ран, завдатих народу, і відчуття образу нації як співтовариства усіх, приналежних до неї.

3. Національна ідентифікація в умовах Одеського поліетнічного краю. Теоретичний рівень дослідження форм та механізмів національної ідентифікації став підставою для здійснення емпіричних досліджень.

Зазначені вище методологічні основи знайшли своє втілення в Проекті «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг» Інституту соціології НАН України. В розділі, присвяченому дослідженню міжнаціональних відносин, використана техніка постановки питань, яка передбачає вимір рівня етноцентризму в українському суспільстві. Питання сформульовані таким чином, щоб виявити вплив соціальних чинників на сприйняття представниками різних етно-національних груп один одного.

Такий засіб дозволяє показати вплив соціально-рольової структури на цю сферу соціального поля. Так, наприклад, респондентам було запропоновано вирішити, кого з представників 22 національностей вони були б згодні прийняти в якості членів сім'ї, друзів, сусідів, колег, мешканців України, відвідувачів України, або взагалі не допустили би в Україну. Звичайно, що найбільший рівень толерантності демонструють ті респонденти, які вважають, що національна приналежність не впливає, чи майже не впливає на виконання сімейних ролей. І, навпаки, відмова представникові іншої національності від права бути членом сім'ї є проявом високого рівня етноцентризму.

Дане дослідження показало також вплив політичної ситуації на міжетнічні взаємовідносини. Перетворення України в незалежну державу сприяло змінам в ставленні до тих народів, які стали мешканцями інших держав.

Розрахунок індексу національної дистанції дозволяє побачити наявність стійких етнічних стереотипів по відношенню до певних етно-національних груп. Цей показник може бути корисним й для визначення рівня конфліктогеності українського суспільства.

В розділі, присвяченому конкретно-соціологічному дослідженню міжнаціональних відносин в Одеському регіоні, ми продовжимо слідувати методологічним принципам, які були сформульовані вище.

В цьому плані Одеська область може стати певною моделлю, завдяки характерному для неї масштабу поліетнічності.

Статистичний аналіз етно-національної структури Одеського регіону.

Результати національної ідентифікації населення України та Одеського регіону були відбиті в перепису населення 2001 року.

Перепис населення 2001 року здійснювався на підставі самоідентифікації людини. Національність визначалася зі слів опитуваних шляхом їхнього самовизначення; національність дітей визначалась батьками.

В роботі використані матеріали Держкомстату України і Одеського обласного управління статистики.

Статистичні дані аналізувались на підставі таких ознак: чисельний склад, характер розселення (компактний чи дисперсний), тип поселення (сільський чи міський). Все це істотні характеристики етносів.

Характеристику стану міжетнічних відносин на регіональному рівні доцільно здійснювати у порівняльному контексті. Всього в Україні існує 134 етнічних групи. В Одеській області – 133.

За даними останнього перепису населення 2001 року в Україні найбільшу групу утворюють українці (37 млн. 419 тис.), або 77,8 % від всього населення. Всього в Україні мешкає 8 млн. 334 тис. росіян (17,3 %). В Одеській області українці утворюють 62,8 % (1542,3 тис. осіб), а росіяни – 20,7 % (508,5 тис осіб)³¹.

Інші етнічні групи дорівнюють 4,9 % в Україні та 16,5 % в Одеській області.

В Україні та Одеській області нетитульні етноси поділяються на наступні когортні групи. Першу (більше 100 тис.) складають росіяни.

В Одеській області крім росіян до цієї когорти слід віднести болгар (150683) і молдован (123751).

Наступну когорту складають етноси, чисельність яких не досягає умовного мільйонного рубежу, але дорівнює стотисячному бар'єру. В Україні таких етносів нараховувалось вісім. Це євреї, білоруси, молдавани, кримські

татари, болгари, поляки, угорці, румуни. Загальна їхня кількість складала приблизно 4 % від усього населення держави³².

За результатами останнього перепису ця когорта поповнилась вірменами.

В Одеській області ці етнічні групи за розміром увійшли в четверту та п'яту когорти.

Третю когорту в Україні утворюють етноси, чисельність яких перевищує п'ятидесятитисячний рубіж, але не досягає стотисячного. Таких етносів в Україні чотири – це греки, казанські татари і німці. Загальне число їх у структурі народонаселення України дорівнює приблизно 0,6 %. Четверта група – це етноси, у складі яких більше десяти тис. чоловік, але менше п'ятдесятьох тисяч. Сьогодні в Україні це такі етногрупи: цигани, гагаузи, грузини, азербайджанці, корейці. Питома вага їх у загальнонаціональній структурі народонаселення складає приблизно 0,2 %.

Групи, які належать до четвертої когорти, в Одеській області представлені: гагаузами (27617), євреями (13410), білорусами (12767).

Нарешті, ще одна, п'ята когорта – це етногрупи, чисельність яких не перевищує десятитисячний бар'єр, але нараховує більш однієї тисячі чоловік даної етнічної групи. Таких в Україні, принаймні, шість. їхня питома вага в загальнонаціональній структурі складає приблизно 0,07 %.

В Одеській області їх 9. Це – поляки, вірмени, німці, татари, цигани, албанці, греки, грузини, азербайджанці.

Ці статистичні дані можуть варіюватися, але не настільки істотно, щоб кардинально вплинути на загальну картину. Це зв'язано з міграційними процесами, що останнім часом інтенсифікувалися, – виїздом і приїздом представників деяких етносів. За оперативними даними міграційної служби, в Україні вже з'явилися численні етнічні громади, що складаються з декількох тисяч. Однак, не маючи статусу постійного громадянства, вони не можуть потрапити в загальну звітність відносно етнODEMOГРАФІЧНОЇ структури народонаселення України.

За характером розселення найбільш численних етнічних спільностей Україна поєднує дисперсність одних і компактність інших, високу урбанізованість з домінуванням аграрного населення, близькість розміщення до своєї історичної батьківщини з віддаленістю від неї.

Збільшилась чисельність вірмен на 42,9 % греків – на 19,7 %, грузинів – на 15,8 %, азербайджанців – на 11,6 %. Чисельність поляків та білорусів у порівнянні з переписом 1989 року зменшилася на 40,5 % та на 40 % відповідно. Їх питома вага за останніми даними дорівнює відповідно 0,1 та 0,5 % від всього населення.

Серед населення області з'явилися особи національностей африканських країн, які не були відображені в словнику національностей – гвінейці, конголезці, нігерійці, ганійці, замбійці та інші.

Порівняльний аналіз даних перепису 2001 року з попереднім переписом 1989 року показав, що в цілому по області населення зменшилося на 168,6 тис. осіб, або на 6,4 %, у той же час кількість українців зросла на 109,6 тис. осіб або на 7,6 % і складає найбільш чисельну частину всього населення області – 62,8 відсотка.

Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Їхня кількість порівняно з переписом 1989 року зменшилася на 29,3 % і налічувала на дату перепису 2001 року 508,5 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилась на 6,7 відсоткового пункту і становила 20,7 відсотка.

Треба визначити значне зменшення кількості осіб єврейської національності на 55,7 тис. осіб або на 80,6 %. Їх питома вага змінилася з 2,6 % за переписом 1989 року до 0,6 % відповідно 2001 року. Переважна кількість осіб єврейської національності проживає у місті Одесі – 13,4 тис. осіб або 92,3 відсотка.

У більшій кількості районів області переважно проживає населення української та російської національності. Тільки у деяких районах переважають інші національності. Саме тому аналіз по національностях проводився по регіонах області, умовно орієнтованих на частини світу

(північний, південний, західний, східний і центральний). Міста Одеса, Іллічівськ, Теплодар та Южне.

Особливості розселення етносів на території Одеської області простежуються завдяки виділенню найбільш численних етнічних груп. До таких груп ми відносимо спільноти, кількість яких досягає 1000, або перевищує тисячу чоловік.

Так, в місті Одесі до них належать українці (622935), росіяни (291908), болгари (13331), євреї (12380), молдовани (7606), білоруси (6401), вірмени (4374), поляки (2058), грузини (1948), азербайджанці (1865), татари (1450), гагаузи (1399), араби (1066). Інші групи представлені в кількості, яка не досягає тисячі. З них найбільш численна група – це німці (943).

Населення Білгород-Дністровської міськради утворюють: українці (36074), росіяни (15938). Далі за чисельністю знаходяться болгари (2114), молдовани (1599).

Розподіл населення Ізмаїльської міськради: переважають росіяни (37166), дещо менше українців (32500), болгар – 8609, молдован – 3670.

Населення Іллічівської міськради за національністю розподіляється наступним чином: українці – 42975, росіяни – 17419.

Місто Котовськ має три великі когорти: українці (33445), росіяни (4206), молдовани (2082).

В Теплодарі мешкають переважно українці (6189) і росіяни (2322).

Така ж сама етнонаціональна структура в м. Южному: українці – 15933, росіяни – 7011.

В Ананьївському районі є три великі групи, серед яких найбільші українці (25048), далі молдовани (5880) і росіяни (1275).

В Арцизькому районі найбільш численні групи представлені болгарами (20161), українцями (14156), росіянами (11508), молдованами (3276). Дещо менше гагаузів (946).

В Балтському районі більшість мешканців за національністю українці (43666), росіяни (3263). Кількість молдован наближається до 1000 і утворює 985 чоловік.

Біляївський район представлений трьома групами: українцями (86219), росіянами (12282), молдованами (2620).

В Березівському районі мешкають переважно українці і росіяни (відповідно 31380 і 2647).

Більшість населення Белградського району утворюють болгари – 45576 чоловік, гагаузи – 14008, росіяни – 6020, українці – 5667, албанці – 1593, молдовани – 1172.

Національний контингент Великомихайлівського району включає українців, росіян і молдован (відповідно 25941, 4733, 1247) в якості найбільших етнічних груп. В Іванівському районі найбільш великі етноси – українці (22136), болгари (3315), росіяни (2479), молдовани (989).

Кілійський район включає такі великі за розміром етноси: українці (26659), росіяни (17977), молдовани (9442), болгари (2559), гагаузи (2263).

В Колимському районі етнічна більшість складається з українців (32965) і росіян (1013).

В Комінтернівському районі мешкають переважно українці (54542), росіяни (8706), молдовани (1053), болгари (923).

Населення Красноокнянського району складається з трьох найбільших груп: українців, молдован, росіян (відповідно 18692, 2521, 1417).

В Любашівському районі етнічна більшість складається з українців і молдован. Відповідно 30463 і 1994.

Найбільшу етнічну групу в Миколаївському районі утворюють українці – 18501. Інші не досягають 1000 за своєю кількістю.

В Овідіопольському районі мешкають три найбільші етноси: українці, росіяни, молдовани (відповідно 47434, 9044, 1056).

Таку ж саму етнічну структуру має Роздільнянський район, де українців – 44145, росіян – 7811, молдован – 2944.

В Ренійському районі є 5 найбільших груп: молдовани (19938), українці (7196), росіяни (6136), болгари (3439), гагаузи (3216).

Савранський район представлений однією групою, яка перебільшує тисячу чоловік. Це – українці, кількість яких сягає 21253.

В Саратовському районі мешкає чотири найбільші етноси: українці (21918), болгары (9988), молдовани (9435), росіяни (7915).

П'ять найбільших груп утворюють етнонаціональну палітру населення Тарутинського району: болгары (16958), українці (11055), молдовани (7456), росіяни (6295), гагаузи (2722).

Татарбунарський район за своїм національним складом представлений такими найбільшими етносами: українці (29727), болгары (4788), молдовани (3916), росіяни (2678).

В Фрунзівському районі українці і молдовани утворюють етнічну більшість. Перших налічується 18881, других – 1205. В Ширяївському районі мешкають 26809 українців і 1538 молдован. Росіяни не досягають 1000 осіб. Їх кількість дорівнює 913.

Обласна і місцеві адміністрації, органи місцевого самоврядування забезпечують належні умови для збереження і розвитку всіх етнічних груп, що проживають у ній.

Соціологічне дослідження міжетнічних відносин на території Одеської області. Відносини між титульним етносом і етнічними меншинами, а також стосунки між останніми визначають і будуть ще довго визначати українську державність як своєрідну етнополітичну систему.

Одеський регіон в силу своєї поліетнічності потребує формування спеціальної внутрішньої політики, яка б урахувала цей фактор. Науковою базою такої політики мають стати дані соціологічних досліджень.

Напротязі 2006 – 2008 років Управління з питань внутрішньої політики Одеської державної обласної адміністрації, Південноукраїнський центр соціологічних досліджень провели опитування населення Одеської області, зокрема представників різних етнічних груп, що мешкають на її території.

Мета дослідження:

- діагностика стану міжетнічних відносин в регіоні в категоріях напруженості, конфлікту або стабільності;
- з'ясування ставлення людей до представників інших етнічних груп;

- визначення цінностей і цінносних орієнтацій населення в сфері міжетнічних відносин;
- узагальнення думки представників титульного етносу і меншин з приводу умов задоволення потреб етнопонаціонального характеру, а також наявності чи відсутності дискримінації за національною ознакою;
- на підставі аналізу результатів дослідження визначити напрями політики щодо державного регулювання міжетнічних відносин в регіоні. Було опитано 1500 чоловік. Вибірка багатоступенева. Похибка вибірки – 3,8 %.

Аналіз результатів опитування представників національних груп, що мешкають на території міста Одеси і Одеської області. (Респонденти могли вибрати декілька відповідей на питання анкети, тому загальна кількість відповідей іноді може перевищувати 100 відсотків).

Перші питання анкети присвячені визначенню стану міжетнічних відносин в Одеському регіоні. Респондентам було запропоновано охарактеризувати їх, обравши певне судження. 60 % респондентів нашого регіону обрали відповідь: «Люди звикли жити серед представників різних національностей».

Таблиця 2.2.1

Відповіді на питання: «З якими положеннями Ви згодні?»

	% відп.
1. Люди звикли жити серед представників різних національностей	60,0
2. Відносини між людьми складаються без спеціального фіксування національної приналежності.	36,3
3. Відносини будуються на взаємному інтересі до людей іншої національності	23,0
4. Переважають національні стереотипи і забобони	10,7
5. Там, де я живу, мають місце прояви національної ворожості	7,3
6. Стосовно деяких національних груп виявляється почуття ворожості	7,0

Тільки 7,3 % вказали на наявність національної ворожнечі в районі, де вони мешкають. 59,3 % голосів було віддано за відповіді: «стосунки

складаються без врахування національної приналежності», «існує взаємний інтерес між людьми різної національності».

65,7 % вважають, що в Одеській області не спостерігаються випадки дискримінації за національною ознакою. Але 17 % стверджують, що факти дискримінації мають місце і ще 17,3 % не змогли дати певної відповіді з цього приводу.

Результати опитування мешканців Одеського регіону доцільно порівнювати з даними загальнонаціонального моніторингу, який був здійснений соціологами Інституту соціології НАН України³³.

Таблиця 2.2.2

Відповіді на питання: «Чи доводилось Вам останнім часом зустрічатися з випадками дискримінації?»

	% відп.
1. Ні	65,7
2. Важко відповісти	17,3
3. Так	17,0

В загальноукраїнському опитуванні 88 % респондентів відповіли, що їм не доводилось за останні роки стикатися з випадками дискримінації по відношенню до людей різних національностей, 7 % дали стверджувальну відповідь і 5 % утримались від відповіді³⁴.

За даними цього ж дослідження, 47 % не впевнені, що в Україні не буде міжнаціональних конфліктів. Тільки 12 % висловили думку, що такі конфлікти неможливі, 35 % не змогли впевнено висловитись з цього приводу і тільки 6 % відповіли, що ця проблема їх не цікавить³⁵.

В нашому дослідженні спеціальні питання мали на меті виявити наявність національних стереотипів у громадян, мешканців Одеської області, на рівні їх повсякденної свідомості. Так, було запропоновано питання: «Чи згодні Ви прийняти як членів родини представників іншої національності». Якщо 70,3 % згодні прийняти до складу своєї родини осіб іншої національності, то 26,3 % дали негативну відповідь.

83,7 % не проти, щоб особи іншої національності були б їх сусідами.
16,3 % були б не задоволені з цього приводу.

Таблиця 2.2.3

Відповіді на питання: «Чи згодні Ви прийняти як членів родини представників іншої національності?»

	% відп.
1. Так	70,3
2. Ні	24,0
3. Питання без відповіді	3,4
4. Крім якої? (назвіть)	2,3

Таблиця 2.2.4

Відповіді на питання: «Чи згодні Ви прийняти їх як сусідів»

	% відп.
1. Так	89,3
2. Ні	9,0
3. Крім якої	1,7

По Україні в цілому на такі ж самі питання були отримані наступні відповіді: 77 % згодні мати в своїй сім'ї українців, 52 % – росіян, 33 % – білорусів, 11 % – євреїв, 5 % – татар, 3 % – циган, 6 % – поляків, 4 % – румун, 4 % – угорців, 4 % – грузинів, 2 % – чеченців, 5 % – молдаван, 3 % – турків, 6 % – німців³⁶.

Питання «Чи згодні Ви працювати разом з представниками іншої національної групи?», передбачало з'ясування непрямым шляхом можливості прихованої дискримінації при працевлаштуванні людини. В цій ситуації наші співвітчизники виявилися більш толерантними, ніж в попередньому випадку. 89,3 % нічого не мали проти співробітників іншої національності і тільки 9 % були проти.

Таблиця 2.2.5

Відповіді на питання: «Чи згодні Ви працювати з представниками іншої національності»

	% відп.
1. Так	89,3
2. Ні	9,0
3. Крім якої	1,7

Аналізуючи відповіді наших громадян, ми дійшли висновку, що на побутовому рівні, на рівні почуття існує певне несприйняття людей іншої національності. Прояви так званого «етноцентризму» спостерігались в відповідях на питання: «Як Ви ставитесь до представників інших національних груп?» 75 % відповіли, що або байдуже, або терпимо і іноді навіть відчують симпатію. Але 25 % зізналися, що відчують ворожість.

Таблиця 2.2.6

Відповіді на питання: «Як Ви ставитесь до представників інших національних груп?»

	% відп.
1. Байдуже	41,3
2. З ворожістю	25,0
3. Із симпатією	20,3
4. Терпимо	13,3

Розмірковуючи стосовно причин існування національних забобонів, більшість наших респондентів вважають, що «так історично склалося» (62 %). 57,7 % скаржаться на недостатню роботу державних і громадських організацій в напрямку профілактики міжнаціональних конфліктів. 50 % вбачають причини національних забобонів в об'єктивно існуючих культурних розбіжностях. 49,3 % зауважують, що зараз в Україні відсутнє інтернаціональне виховання в родинах і в навчальних закладах. 39 % вказують на національну замкненість національних меншин і ще 41 % – на вплив націоналістичних ідей. Лише 26,7% звинувачують ЗМІ в недостатньому впливі на громадян в напрямку формування толерантного ставлення до національних меншин.

В відповідях опитаних громадян містяться побажання щодо пріоритетності заходів, спрямованих на запобігання міжнаціональним конфліктам в Одеському регіоні. Шкала таких пріоритетів виглядає наступним чином (див. табл. 2.2.8).

Таким чином, наші респонденти особливу увагу приділяють культурно-інформаційним чинникам (1 місце); 2 місце займає самоорганізаційна діяльність національних спільнот; 3-є – представництво в органах влади. На

четвертому місті знаходиться твердження про право отримання українського громадянства для представників меншин з урахуванням національної приналежності людини.

Таблиця 2.2.7

Відповіді на питання: «У чому причини національних забобів?»

	% відіі.
1. Так історично склалося	62,0
2. Недостатня робота держави і громадських організацій у напрямку профілактики міжнаціональних конфліктів	57,7
3. Об'єктивно існуючі культурні розбіжності між національними групами. Приналежність до певної релігійної конфесії	50,3
4. Приналежність до певної релігійної конфесії	49,3
5. Відсутність інтернаціонального виховання в родині і навчальних закладах	49,3
6. Вплив націоналістичних ідей	41,0
7. Національна замкненість національних меншин	39,0
8. Недостатній вплив ЗМІ в напрямку формування терпимого (толерантного) ставлення до національних меншин в Україні	26,7

Значно менша кількість голосів подана за політичні обмеження стосовно осіб іншої національності, особливо що стосується обрання на адміністративні та депутатські посади.

Ці відповіді свідчать про те, що респонденти проти політичної дискримінації меншин і не вважають національність перешкодою для надання людині владних повноважень.

Рангова шкала заходів, які респонденти вважають необхідними для запобігання міжетнічним конфліктам

	% відп.
1. Спільні культурні, міжконфесійні заходи	67,7
2. Більше інформувати населення про національні меншини на тер. Одеської області	52,0
3. Підтримувати створення етнічних громадських організацій	36,0
4. Треба мати представництво меншин в органах влади	27,7
5. Треба враховувати національну приналежність при наданні українського громадянства	23,7
6. Треба враховувати національний фактор при прийомі на роботу	17,3
7. Треба враховувати національність, обираючи депутатів	15,3
8. Треба обмежувати в'їзд на територію області представників національних меншин	14,7
9. Треба враховувати національність, обираючи мера міста, голів держадміністрацій	9,7

Табл.2.2.9 наводить дані щодо оцінки умов задоволення потреб національних меншин, які мешкають на території Одеської області. Як бачимо, краще задовольняються культурні потреби і найгірше – політичні. Досить низько оцінені такі фактори як представництво в органах адміністрації, допомога з боку місцевої та обласної влади, представництво в радах усіх рівнів.

В загальнонаціональному опитуванні тільки 16% респондентів відповіли, що їх не цікавить проблема можливості прилучатися до своєї національної культури. 22% зауважили, що такої можливості їм не вистачає, 32% вважають, що в Україні створені умови для задоволення національно-культурних потреб і 31% не змогли дати певну відповідь.

Останній блок питань стосувався мовної проблеми. Відповіді свідчать, що переважна більшість опитаних мешканців Одеської області спілкуються вдома російською мовою (64 %),

Табл.2.2.9

Оцінка умов задоволення потреб національних меншин в Одеській області

	% відп.
1. Умови для дотримання релігійних звичаїв, національних традицій	55,7
2. Створення культурно-національних об'єднань	43,0
3. Умови для занять традиційною господарською діяльністю	39,3
4. Допомога громадянам з боку відповідних національних організацій	27,3
5. Навчання в школі рідною мовою	27,0
6. Представництво в органах адміністрації	16,3
7. Допомога з боку місцевої та обласної влади	15,3
8. Представництво в радах усіх рівнів	14,0

18 % залишили питання про мову побутового спілкування без відповіді, 16 % назвали такою мовою українську і тільки 1,7 % спілкуються рідною для національної меншини мовою.

Таблиця 2.2.10

Відповіді на питання: «Якою мовою Ви спілкуєтесь в родині?»

	% відп.
1. Російською	64,0
2. Питання без відповіді	18,3
3. Українською	16,0
4. Іншою (вказіть)	1,7

Наступні відповіді свідчать про те, що мовна ситуація в регіоні сприятлива і неконфліктна. Для майже 50 % респондентів шкільна освіта та освіта в вищих навчальних закладах може здійснюватись або українською

мовою, або для них мова, якою здійснюється освіта, не має особливого значення. 53,7 % віддають перевагу в цій ситуації російській мові (респонденти вибирали більш, ніж одну відповідь).

Таблиця 2.2.11

Відповіді на питання: «Якою мовою Ви бажаєте одержувати освіту в школі?»

	% відп.
1. Російською	53,7
2. Українською	35,0
3. Не має значення	15,0
4. Іншою	4,0

Більшість наших респондентів дивляться телевізійні передачі російською мовою (61,3 %). Однак, для 26 % мова телевізійних передач не має значення і ще 37,7 % дивляться телевізійні програми українською мовою. 2,7 % віддають перевагу телевізійним програмам на мові національних меншин (респонденти вибирали більш, ніж одну відповідь).

Таблиця 2.2.12

Відповіді на питання: «На якій мові ви дивитесь телевізійні передачі?»

	% відп.
1. Російській	61,3
2. Українській	37,7
3. Не має значення	26,0
4. Іншій	2,7

В межах всієї України 60 % опитаних назвали рідною українську мову, 38 % – російську, 2 % – іншу.

Важливою умовою міжнаціональної рівноваги є кількість родин, утворених з представників різних етносів. В нашому дослідженні 39 %

учасників опитування є членами таких сімей, 61 % мають родини, які складаються з осіб спільної національності.

В загальнонаціональному опитуванні 80 % респондентів мають батьків однієї національності, але вже вони самі тільки на 58 % утворюють родини, де чоловік і дружина мають однакову національність. У 19 % респондентів члени сім'ї різної національності.

Таблиця 2.2.13

Відповіді на питання: «Ваші батьки однієї національності?»

	% відп.
1. Так	61,0
2. Ні	39,0

Державне регулювання міжетнічних відносин на території Одеської області. Одним з пріоритетних напрямків розвитку соціальної сфери стало утвердження міжнаціонального миру та злагоди, підтримка національно-культурних товариств, друкованих видань та телерадіоорганізацій, які висвітлюють діяльність національних спільнот, розвиток та збереження української та національних мов і культур, поліпшення підготовки кадрів для національних шкіл. В Одеській області зареєстровано більше 90 громадських об'єднань національних меншин: зі статусом всеукраїнських – 3; обласних – 37; міських, з центром в м. Одеса – 18; з центром в м. Ізмаїл – 6; в м. Іллічівськ – 2; м. Білгород- Дністровський – 4; районних – 25.

Геополітичне розташування Одещини сприяє притоку іноземних громадян, які після довгого перебування на території України на законних підставах формують своєрідні етнічні меншини, представники яких спілкуються з громадянами України не як мігранти, а як досить стабільний елемент етно- національної структури українського суспільства.

На території області здійснюють діяльність нігерійське, гуркменське товариства, узбецьке, афганське, китайське, в'єтнамське земляцтва, асоціація африканських біженців, що свідчить про досить високий рівень

етнонаціональної структурованості населення області, виділення «етнічної еліти».

Координацію діяльності цих організацій здійснює Рада представників національно-культурних товариств Одеської області облдержадміністрації.

На виконання розпорядження Президента України «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» тривала робота з забезпечення умов функціонування товариств. Створений обласний Центр національно-культурних товариств.

Облдержадміністрацією разом з вченими Одещини та інших країн проводяться міжнародні науково-практичні конференції.

Облдержадміністрацією здійснюється підтримка діяльності 17 недільних національних шкіл.

Висновки

Одеська область — найбільший поліетнічний регіон України. Якщо в цілому в Україні налічується 134 етноси, то в області їх 133.

Порівняно з загальноукраїнською статистикою, національні меншини, крім росіян, утворюють в області 16,5 %, тоді як в масштабах України їх — 4,9 %.

Найбільші когорти в Одеській області утворені українцями, росіянами, болгарами, молдованами, гагаузами, білорусами, татарами, поляками, євреями, вірменами, греками, німцями, циганами, грузинами, азербайджанцями. Їх кількість перевищує 1000 осіб.

15-ти найбільш числених етнічних груп 10 мешкають переважно в містах. Три (болгари, молдовани, гагаузи) — переважно в селах. Українці представлені в містах і селах. Важко визначити тип поселення циган.

Більшість національно-культурних організацій зосереджено в місті. Тому особливе значення має поширення їх діяльності на села, створення там місцевих національних осередків, здатних захищати інтереси національних меншин.

Соціологічні дослідження громадської думки населення Одеського регіону щодо проблеми міжетнічних відносин дозволяють зробити наступні висновки:

- масова свідомість, громадська думка найкраще засвідчують характер протиріч в сфері міжетнічних відносин, визначають їх стан;
- дослідження підтверджує толерантне ставлення етносів одне до одного (в опитуванні взяли участь представники більш, ніж 18 етнічних груп, які утворюють найбільші за чисельністю спільноти в Одеській області);
- однак таке становище не повинно заспокоювати, тому що існує негативне сприйняття деяких національних груп. Це підтверджують такі відповіді: 26,3 % опитаних не хотіли б мати представників іншої національності в складі своєї сім'ї, і 16,3 % проти того, щоб їх сусіди були б особами іншої національності. Ще 25 % визнали, що вони відчувають ворожість до певних національних груп.

- На думку респондентів, важливою умовою збереження національного миру в регіоні є те, що всі національні меншини мають можливість задовольняти свої національні потреби і інтереси в культурній, релігійній та економічній сферах.

- Звертає на себе увагу той факт, що значно нижче оцінюють респонденти такі фактори впливу на міжнаціональні відносини як представництво меншин в органах адміністрації, допомога з боку місцевої та обласної влади, представництво в радах усіх рівнів.

- Мовна ситуація в області досить суперечлива. 62,8 % мешканців регіону назвали себе українцями під час останнього перепису населення. Але 64 % опитаних громадян рідною вважають мову російську. 53,7 % хотіли б, щоб шкільна освіта здійснювалась російською мовою.

Діяльність держадміністрації та громадських об'єднань зосереджена на наступних напрямках:

- культурна діяльність (проведення традиційних свят, збереження традиційних видів народного мистецтва, мови);

- просвітницька діяльність (збереження історичної пам'яті, знайомство молоді з історією етносу);
- благодійна діяльність (матеріальна допомога нужденним, самотнім, хворим);
- релігійна діяльність (розбудова храмів, проведення релігійних свят);
- підтримка зв'язків з країнами, які є історичною вітчизною для етнічних груп, з представництвами і організаціями, що розташовані в цих країнах.

Таке дослідження міжнаціональних відносин дозволяє здійснити діагностику політичної ситуації на регіональному рівні, охарактеризувати міжетнічні стосунки, застосовувати одержану інформацію в державному регулюванні цієї соціальної сфери.

Найважливішим висновком, який має міжнародне значення, є думка громадян України щодо відсутності дискримінації національних меншин в суспільстві.

В складному, динамічному процесі міжнаціональних відносин важливо вчасно виявляти конфліктні зони, з'ясовувати причини їх появи, для того, щоб попереджати можливі гострі протиріччя на етнічному ґрунті. Такі завдання мають вирішувати соціологічні моніторинги.